

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

УДК 821.161.2-32.09“189”І.Франко:7.041

«В ПОТІ ЧОЛА»: ПОЕТИКА, ЕСТЕТИКА, РЕЦЕПЦІЯ

Микола ЛЕГКИЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Інститут франкознавства,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000,
e-mail: m_lehkyu@bigmir.net*

Розглянуто художньо-естетичні особливості оповідань, новел, образків збірки І. Франка «В поті чола» (1890), з'ясовано питання авторської селекції творів, виявлено специфічні художні риси збірки як мистецького явища, визначено її роль у контексті творчості письменника, окреслено рецепцію книжки у тогочасній критиці (в рецензіях Є. Левицького, А. Кримського, «Історії літератури руської» О. Огоновського).

Ключові слова: збірка художніх творів, проза, художньо-естетична цілісність, оповідання, новела, образок, рецепція.

Оповідання, новели, нариси Івана Франка об'єднано у 19 прижиттєвих збірках (у тім числі й «Збірник творів» у трьох томах, що з'явився в Києві у 1903–1905 роки без участі письменника). З-поміж них «Борислав. Картини з життя підгірського народу» (Львів, 1877), «Галицькі образки» (Львів, 1885), «В поті чола. Образки з життя робучого люду» (Львів, 1890), «*Obrazki galicyjskie*» (Львів, 1897) з контраверсивною передмовою «*Niesco o sobie samut*», «Коли ще звірі говорили. Казки для дітей» (Львів, 1899), «Сім казок» (Львів, 1900), «Староруські оповідання» (Львів, 1900), «З бурливих літ» (Львів, 1903), «“На лоні природи” і інші оповідання» (Львів, 1905), «Місія. Чума. Казки і сатири» (Львів, 1906), «“Батьківщина” і інші оповідання» (Київ, 1911) та ін. До збірок увійшли здебільшого ті твори, що вже були опубліковані на сторінках періодичних і неперіодичних видань. Об'єднуючи готові тексти в більшу цілість, І. Франко немовби підсумовував написане і тим водночас відкривав простір для нових власних творчих пошуків.

Франкові збірки різні за обсягом. Так, «З бурливих літ» містить усього два твори – новелу «Різуни» та повістку «Гриць і панич», а також передмову автора; «Борислав», окрім «Вступного слова», – оповідання «Ріпник», «На роботі» й повістку «Навернений грішник»; до «“Полуйки” і інших бориславських оповідань» (Львів, 1899) увійшли «Полуйка», «Ріпник» і «Вівчар». Це – мікрозбірки, точніше, прозові цикли. Тим часом значно більшими за обсягом і різноманітнішими у жанрових вимірах є збірки «В поті

чола» (20 творів), «Коли ще звірі говорили» (20 казок і «Передмова»), «Місія. Чума. Казки і сатири» (12 творів) тощо.

Кожна прозова збірка І. Франка – не довільна добірка текстів, а книжка, злютована в цілість завдяки певному об'єднувачому чинникові. Твори погруповано у збірки за жанровим («Коли ще звірі говорили»), тематичним («Борислав», «Полуйка»), проблемним критеріями. Наприклад, тексти збірки «“Малий Мирон” і інші оповідання» (Львів, 1903) об'єднано проблемою виховання у сім'ї, школі, гімназії. У «“Маніпулянтці” і інших оповіданнях» (Львів, 1904) головними персонажами усіх творів є жінки, а збірку «“На лоні природи” і інші оповідання» (Львів, 1905) об'єднав пленер (події в них розгортаються у відкритому природному просторі). Утім, чіткості у групуванні текстів у межах збірки дотримано не завжди. Є у ньому елемент довільності, а окремі тексти часто перемандрують від однієї збірки до іншої, стаючи елементом іншої художньої структури. Новела «Муляр», скажімо, після збірки «В поті чола» з'явилася у книжці «“Добрий заробок” і інші оповідання» (Львів, 1902), а «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Оловець» і «Schönschreiben» знайшли своє місце у збірках «Галицькі образки», «В поті чола», «“Малий Мирон” і інші оповідання».

Збірка **«В поті чола. Образки з життя робучого люду»** (1890) стала своєрідним підсумком творчого доробку І. Франка 1870–1880-х років. Третя за ліком і перша, сказати б, великоформатна книжка, до якої увійшло 20 творів, зокрема «Лесишина челядь», «Малий Мирон», «На дні», «Хлопська комісія», «Маніпулянтка», «До світла!», «Між добрими людьми» та ін. Різноманітна (містить етюд, оповідання, образки, новели, повістки) й політематична (розробляє селянську, дитячу, тюремну тематику), вона стала етапом реалізації Франкової програми створення збірної образу «галицької суспільності в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях» [7, т. 33, с. 400]. Втілення задуму передбачало настанову на спостереження, дослідження, аналіз і верифікацію фактів і явищ, здобутих безпосередньо з довколишнього соціального світу, із суспільного та індивідуального життя особистості. У листі до М. Драгоманова від 26 квітня 1890 року (уринок з нього увійшов до вступної частини збірки «В поті чола») І. Франко згадував: «Скінчивши сьомий клас, я перший раз пустився під час вакацій в дальшу вандрівку, перший раз не поїхав додому пасти худобу та помагати при збірці сіна і збіжжя. Я поїхав залізницею до Стрия, а відси рушив скільським трактом до Синевідська та на Побук, Бубнище, Тисів, Церковну, Мізунь, Велдіж, зайшов до Лолина. Ся маленька вандрівка дала мені пізнати трохи більше світу і людей, ніж я знав досі. Вернувши з Лолина до Дрогобича, я пустився в противний бік у гори на Опаку, Смільну, Тур'є, до Волосянки, де вуйко моєї пок[ійної] матері був попом» [7, т. 49, с. 244]. Майже всі сюжети збірки «В поті чола» базуються на дійсних фактах, про що І. Франко зізнавався в тому-таки листі до М. Драгоманова: «Про свої новели скажу тільки одно, що майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився або про котрі чув від свідків, малюють крайобрази тих закутків нашого краю, котрі я, як-то кажуть, перемеряв власними ногами. В такім розумінні всі вони частки моєї автобіографії» [7, т. 49, с. 251–252].

Персонажами збірки стали представники різних суспільних верств (селяни, зокрема й люмпенізовані, робітники, ремісники, інтелігенти, шляхта), професій (учителі, службовці, жандарми, військові, повії), національностей (українці, поляки, євреї, цигани), різного вікового цензу. Однак не професія чи національність протагоніста цікавить І. Франка *par excellence* – персонажів кожного з оповідань виведено в складній, іноді екстремальній життєвій ситуації, яка за незначними винятками врешті-решт призводить до занепаду особистості (втрати матеріальних цінностей або зміни морально-етичних пріоритетів), незрідка до її смерті. У цьому її своєрідна унікальність.

«В поті лица твого їстимеш хліб твій, доки не вернешся в землю, що з неї тебе взято; бо ти є порох і вернешся в порох» (Буття: 3, 19) – цей біблійний імператив становить ідейне осердя збірки. Справді, майже всі її персонажі важкою працею здобувають собі певні засоби до існування, причому їхня діяльність глибоко вкорінена в соціальний контекст. Франкові важливо показати ті суспільні умови, в яких персонажі здобувають цей хліб, яку ціну платять за нього, чи мають хоч найменшу сатисфакцію від суспільства за важку працю. Здебільшого скривджена й принижена соціально-економічним устроєм, особистість нерідко стає його жертвою, часто маргіналізується суспільством, нераз шукає способів помститися йому. Такий устрій, безперечно, потребує змін – у цьому полягає наскрізна метатекстова ідея книжки.

Зорієнтованість на емпіричні, здобуті на власному досвіді знання сприяла формуванню й зміцненню в молодого письменника позитивістичного світогляду, що призвело до змін у художньо-естетичній практиці. Пошук «іскри божества в дійствительності», заманіфестований у ранньому «студіумі естетичному» «Поезія і її становисько в наших временах» (1876), своєрідна туга за ідеалом, що йшло в парі з настановами на аналіз, на студіювання емпіричних фактів, – призвело до формування концепту «наукового» («Література, її завдання і найважливіші ціхи», 1878), а відтак «ідеального реалізму», естетичну концепцію якого І. Франко виклав у листі до М. Павлика від 12 листопада 1882 року: «<...> не о то йому йде, щоб змалювати не само, що так скажу, тіло сучасного чоловіка і сучасної суспільності, але думки, змагання, боротьбу. Се є реалізм ідеальний, котрий приймає реалізм як методу, а ідеалізм (не ідеалізування людей, але представлення людей з їх добрими і злими боками, а главное – представлення типів, котрі б уособляли в собі думи і змагання даної доби, – представлення розвитку суспільності) – яко зміст, яко ціль» [7, т. 48, с. 331].

Окрім художньо-естетичних, збірка «В поті чола», за Франковим задумом, мала б виконувати й ідеологічні функції: виховання інтелігенції, здатної побачити й зрозуміти проблеми життя «робучого люду», спроможної через вирішення цих проблем максимально зблизитися з народом. Серед завдань літератури, що їх І. Франко сформулював у статті «Література, її завдання і найважливіші ціхи», було таке: «Вказувати в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку і витворювати з-поміж інтелігенції людей, готових служити всею силою для піддержання добрих і усунення злих боків життя, – значить, зближувати інтелігенцію з народом і закривати її до служби його добру» [7, т. 26, с. 12]. Такі завдання й мав на увазі М. Драгоманов, висловлюючи їх у листах до редакції «Друга» та в приватній кореспонденції з І. Франком. Не випадково збірка вийшла з

передмовою М. Драгоманова, в якій зазначено, що з творів книжки видно ті завдання, що їх І. Франко ставив до літератури: «Тут ми бачимо плід праці цілком свідомої і в формі, і в змісту». Згідно з ними, література повинна бути правдивим дзеркалом «типових пригод дійсного (реального) життя, загіте щирою прихильністю до людей (гуманністю) і яко таке мусить обертатись найчастіше до тих верстов громади, до котрих належить найбільша часть людности, тобто до так званого простого народу, до тих, що заробляють собі й більшій частині других верстов хліб у поті чола» [2, с. І]. Франкова праця, зазначив М. Драгоманов, викликає прихильність до простого народу й спонукає освічених людей «обернутись до того люду, як до брата», адже саме так розуміють завдання літератури в усіх освічених країнах. Окрім того, збірка повинна виконати репрезентативно-популяризаційну роль, бо змусить читачів інших національностей (поляків, євреїв) поглянути на життя простих русинів. Тим-то І. Франко «хоть і не кричить про свою рушину, а служить їй мабуть чи не більше, ніж хто інший з теперішніх руських писателів». Автор «Переднього слова» відзначив великий поступ уперед, що його здійснила галицько-руська література останніми роками [2, с. II–III]. До речі, «В поті чола» – єдина збірка І. Франка (враховуючи й поетичні), котра з'явилася з неавторською передмовою.

Отож, в етюд **«Лесишина челядь»** (1876)¹ І. Франко, як зізнавався пізніше, мав на меті «змалювати контраст між красою природи і мізерією людського життя» [7, т. 33, с. 399]. На противагу красі літнього дня у творі виведено дисгармонійні стосунки в родині «сукристої» Лесихи. Тут відсутній заокруглений сюжет; композиція об'єднує три послідовні епізоди: на нивці Лесихи, де працюють «челядники», в її хаті та на вигоні, де Горпина прощається з коханим Митром. Твір тяжіє до фрагментарності, ескізності. Картини виведено зримо й пластично, і ґрунтуються вони на різноманітних враженнях автора та персонажів від довколишнього світу; враженнях, які безпосередньо впливають на внутрішні стани дійових осіб. У канву розповіді органічно вливається струмінь ліризму, випрозорюючи почуття персонажів. Таким способом І. Франко чи не вперше в українській прозі створив фрагментарний імпресіоністичний твір, жанр якого кваліфікується як етюд. Гумористичне з пригодницьким сюжетом оповідання **«Два приятелі»** (1876) близьке до анекдота. Композиція твору збудована на полярності позицій оповідача й героя, і їй підпорядковується зв'язок окремих епізодів.

«Муляр» (1880) – перша спроба І. Франка в жанрі новели. Епізоди твору об'єднує в одну цілість оповідач-письменник, котрий їх підглянув, змонтував і переказав. Абруптивний, суто новелістичний початок твору – «Ах, той стук, те калатання, ті крики на вулиці якраз проти мого вікна проганяють усяку думку з моєї голови, не дають мені й на хвилю спокою, відривають від праці» [7, т. 15, с. 59] – розгортається у конфлікт, свідком якого мимоволі стає наратор: підмайстер проганяє муляра з роботи. Збіг обставин дає оповідачеві змогу простежити конфліктну ситуацію до самого кінця. Той опиняється в шинку, де муляр пригощає підмайстра і просить прийняти його на роботу. Випивши кілька кухлів пива за рахунок муляра, підмайстер промовив: «Дякую тобі за пиво, а до роботи в понеділок не маєш чого приходити, я вже прийняв другого» [7, т. 15, с. 63].

¹ У дужках вказуємо рік першої публікації твору.

Цей момент є вендепунктом новели, ситуаційним зламом, на якому й розкрито сутність характерів. Ведучи мову про два типи новели у творчості письменника, І. Денисюк слушно стверджував, що «Муляр» є новелою акції [1, с. 52].

Сюжет образка **«Малий Мирон»** (1885) розгортається шляхом ампліфікації епізодів, які й уможливають адекватне відтворення внутрішнього світу непересічної дитини. Останній із п'яти мікророзділів є своєрідним підсумком і водночас авторським прогнозом Миронового майбутнього. «Що з нього буде? Який цвіт розів'ється з того пупінка? Се й проповісти не тяжко» [7, т. 15, с. 70]. Талановиту дитину в кожному разі чекає «незавидна доля». Недаремно текст образка містить кількаразову авторську характеристику «Бідний Мирон!».

Оповідання **«Грицева шкільна наука»** (1883) – ще один твір дитячого Франкового циклу. У ньому виведено образ сільської дитини, яка значно комфортніше почуває себе на луці, випасаючи гусей, аніж у школі, де «наука» для нього дивна й незрозуміла. Розповідь оповито теплим гумором, у ній, як і в попередньому дитячому творі, вчувається симпатія автора до маленького персонажа. Власне, й тут події подано у сприйнятті Гриця; його враження й рефлексії передано з легкою іронією.

Психологічне оповідання **«Оловець»** (1979) побудоване за принципом автобіографічного паралелізму, тобто позірною ототожнення автора і суб'єкта викладу, про їхню психологічну однотипність, спорідненість внутрішнього світу. Зміст твору – це сповідь автора за дитячу провину перед шкільним товаришем. Власне, оловець, що його знайшов оповідач, виконує функцію наскрізної деталі, навколо якої розгортається сюжет твору, а також є приводом для розкриття психології шестирічної дитини. Внутрішні стани хлопчика, його переживання, відчуття й рефлексії, викликані знахідкою олівця і нелюдським покаранням, що його п'яний учитель вчинив над Степаном, відтворено й проаналізовано досить детально. По суті, сюжет рухається двома паралельними лініями: зовнішньою (події твору) і внутрішньою, залежною від зовнішньої (психічні процеси персонажа).

В образку **«Schönschreiben»** (1879) знову з'являється постать малого Мирона, тепер уже учня другого класу нормальної школи в Дрогобичі, котрий уперше потрапив на урок «красного писання», справжньої муки для учнів, адже учителем каліграфії є колишній економ Валько, який навіює страх на дітей самим лише зовнішнім виглядом. Людина без жодних педагогічних здібностей, Валько впродовж уроку жорстоко знущається з учнів, безжалісно шмагає їх різкою. Поведінка учителя шокує Мирона. Важливо, що 1877 року І. Франко працював над перекладом «Очерков бурсь» М. Пом'яловського (під назвою «Бурса і бурсаки. Очерки і картини» його надруковано в журналі «Правда», 1877, № 13–15). Очевидно, що описи жорстокості у ставленні до учнів значною мірою перейняв від російського письменника.

Задум подати «цілу громаду характерів з тюремного життя», що його І. Франко висловив у листі до Ольги Рошкевич після 10 листопада 1878 року [7, т. 48, с. 124], значною мірою реалізовано в повістці **«На дні (Суспільно-психологічна студія)»** (1880). Потрапивши до в'язниці, Андрій Темера став «соузником» ще вісьмох в'язнів, кожному з яких дід Панько дає власну характеристику: розповідає Андрієві про обставини

їхнього арешту, про риси їхньої вдачі тощо. Типи з суспільного дна пластичніше вималюються й завдяки діалогам, котрі драматизують епічний виклад, а дії персонажів театралізують її. Натуралістичні описи тут і справді викликані метою письменника «по гарячих слідах» передати власні враження від суспільного дна. Занурення у внутрішні світи двох протагоністів Темери й Бовдура, ретроспекції в їхнє минуле дають авторові змогу суттєвіше окреслити конфлікт, що визріває між ними. Усе це створює атмосферу нагнітання трагізму: сюжет невпинно рухається до кульмінаційного центру твору – смерті Темери від рук Бовдура й катарсис, відтак переродження останнього. Ніякі, навіть найгірші, суспільні умови не здатні погасити в людській душі іскру людяності, здатності до каяття за скоєний злочин.

Оповідання «**Сам собі винен**» (1880), «**Слимак**» (1881), «**Добрий заробок**» (1881) – епізоди з життя і смерті вкрай зубожілих люмпенізованих селян. Микола Прач («Сам собі винен») по ліцитації нужденного маєтку змушений виконувати найнебезпечнішу роботу на гірському тартаку, де невдовзі гине. У лейтмотивній фразі, винесеній у заголовок, вловлюється гірка іронія. Молодий селянин Слимак, котрий у пошуках столлярського заробітку вирушив до Борислава, поступово деградував фізично, і в фіналі став дуже схожим на справжнього слимака, прикутого до власної хатини. В образку «Добрий заробок» дід Панько розповідає історію власного економічного краху, що до нього спричинився спритний чиновник, скориставшись із його довірливості.

Уперше публікуючи в «Зорі» оповідання «**Хлопська комісія**» (1884), І. Франко в примітці зазначив: «Я записав те оповідання 1877 року з уст старого злодія Михайла Забранського і подаю його тут не для будь-якої моралізації або науки, але прямо яко матеріал до пізнання правних понять і обичаїв нашого люду. <...> Я не старався навіть змінювати в цілях артистичних основний світогляд старого злодія, і для того, може, покажеться тут дещо диким і неморальним, – на се нема ради» [7, т. 15, с. 497]. «Хлопська комісія» – це страшна екзекуція схопленого злодія. Знущання над крадієм описано дуже детально, з натуралістично зображеними епізодами й сценами. У гумористичному образку «**Історія моєї січкарні**» (1882) введено постать «деревляного філософа» – сільського умільця, майстра на всі руки і водночас дотепника, котрому вдалося, захищаючи свій винахід, пошити у дурні сільську старшину.

Ще працюючи над повістю «Захар Беркут», І. Франко надрукував у «Ділі» ескіз (жанрове визначення автора) «**Цигани**» (1882) з трагічною розв'язкою – загибеллю в кам'яній печері цілої циганської родини від голоду й холоду з вини жандарма й вїйта. До збірки «В поті чола» увійшла друга редакція твору (1887) з дещо переробленим сюжетом і без авторського жанрового визначення. У ньому рельєфно передано психологію жандарма, котрий спершу нарікає на «собачу службу», мріє про «бельбунг», а наприкінці шокований смертю циганів: «Довгу хвилю стояли жандарм і візник над тими покійниками, німі, остовпілі, переняті переляком і жалем. Може, їм через душу переходили довгі дні і ночі болячого конання тих нещасних, плач і зойки дітей <...>» [7, т. 16, с. 165].

В основу оповідання «**Ліси і пасовиська (Оповідання бувшого пленіпотента)**» (1883) покладено дійсні події, що відбулися в селі Добростани на Львівщині. Це, по

суті, нарис, однак уснооповідна форма викладу з її емоційним забарвленням, розмовним синтаксисом белетризує його. Ліси й пасовиська – символічні образи, навколо яких розгортається фабула. Селяни, з одного боку, і пан, на боці якого нечесний селянський адвокат, з іншого, протистоять у правничій боротьбі за ліси і пасовиська – економічні важелі добробуту після скасування панщини. Розв'язка твору вмотивована структурно, однак вона соціально детермінована й має характер внутрішньої конечності, а не випадковості.

Головний персонаж образка **«Довбанюк»** (1886) – убогий, проте надзвичайно гонорний ходячковий шляхтич Юрко Городиський на прізвисько Довбанюк, котрий живе мріями про відродження Польщі й встановлення старих панщизняних порядків. **«Домашній промисл (Оповідання ложкаря)»** (1887) – типовий твір «з уст народу», яким письменник продовжив галерею професійно маркованих оповідачів, що розповідають слухачам про свої проблеми. Ремісник-ложкар Яць Яремишин через лицемірну й бездарну господарську політику уряду змушений закинути ложкарський промисел, що вівся у нього з діда-прадіда.

У повістці **«Маніпулянтка»** (1888) І. Франко вивів новий для української літератури образ жінки-службовця. Твір відбиває суспільні опінії про проблеми жіночої праці й емансипації жінки. Думки консервативної частини суспільства висловлює в повістці старий Темницький, котрий до жіночої праці в державних установах ставиться скептично, бо вважає її одним із засобів звернути на себе увагу чоловіка, звинувачує маніпулянтку в легковажності. Власне, вагому роль у творі відіграють діалоги: Целя, з одного боку, і батько та син Темницькі, з іншого, багато дискутують з приводу проблем жіночої емансипації.

Проте лицемірні Темницькі одразу по приїзді сина, користуючись повною беззахисністю дівчини, плетуть проти неї тонкі інтриги, заманюють у сіті спокуси. Особливого значення в «Маніпулянтці» набуває підтекст – про свої справжні наміри чоловіки говорять лише натяками. У текст повістки вкраплюються тексти листів, записок, афіш, які стають об'єктом уваги дівчини і які допомагають розкрити усі їхні темні задуми (прізвище Темницьких тут явно промовисте). Колізії життя і смерті Ольги Невірської стають ключем до центральної сюжетної лінії, допомагають Целіні збагнути суть підступної гри, яку ведуть проти неї обидва Темницькі.

Оповідання **«До світла! (Оповідання арештанта)»** (1889) – ще один твір І. Франка з тюремного життя зі складною й цікавою архітектонікою. Починається воно розмірковуванням оповідача-арештанта про морське дно – справжню «мертву воду», куди не доходить світло сонця. Живі організми, що приречені жити в нижніх шарах води, любов до життя штовхає догори, до сонця, до світла. Але вирватися на поверхню майже неможливо, адже «мама природа не знає сентиментальності і не слухає мрій» [7, т. 18, с. 100]. Таку ситуацію оповідач екстраполює на суспільне життя: «Адже і всі ми – чи ж не така сама нижня верства поміж народами?» [7, т. 18, с. 100]. Він висловлює співчуття до тих, хто намагався вирватися з «маси людської» до світла, до волі, але через певні обставини не зміг цього зробити.

Роздуми наратора є своєрідною експозицією твору, вказівкою на контекст, у якому розгортатиметься його фабула: у ній (експозиції) виразно окреслена опозиція *темрява*–

світло, що стане наскрізною. Сюжет оповідання ускладнений присутністю ще одного оповідача, який розповідає історію Йоська Штерна, арештованого за звинуваченням у крадіжці документів. Фінал оповідання трагічний – талановитий хлопець гине від пострілу вартового за те, що читав біля вікна у напівтемній камері (за тюремним статутом це заборонялося). Незважаючи на нестримне прагнення до світла (і в прямому, й у метафоричному сенсі), Йоськові не вдалося вирватися з п'їтьми глибин. Образ світла набуває у творі ще одного значення – «воля»; хлопець дістається до неї ціною власного життя. «А Йосько вже перед минутою був вільний» [7, т. 18, с. 104], – так завершується оповідь арештанта.

Завершує збірку оповідання «**Між добрими людьми**» (1890), в якому обставини позбавляють молоду дівчину-сироту не лише особистого щастя (через суспільні стереотипи вона не може стати дружиною офіцера, хоча молоді люди кохають одне одного), а й будь-яких засобів до існування. Ромця кидається у вир розпусти.

Збірка «В поті чола» викликала резонанс у критиці, стала найбільш поміченою з-поміж усіх прозових книжок І. Франка. У незавершеній рецензії на неї Є. Левицький насамперед вказав на слабкість галицько-руської інтелігенції в суспільно-політичних та економічних процесах тогочасного життя, її відірваності від простого народу (селянства), що виразно відбилося на літературі: «Література наша не видала досі таких творів, котрі б були глибшими студіями реального життя, дзеркалом суспільного побуту, образцем громадських порядків». Письменство, якщо й виводить образи з середовища простого люду, то не показує їх у праці, «в боротьбі за хліб насущний» (у полі, в суді, у в'язниці, при виборах тощо), у суспільних відносинах, демонструючи їх здебільшого як етнографічні типи. Іншими словами, інтелігенція «не станула <...> на ґрунті реальних інтересів котрої-небудь верстви, а пливала поверха, чіплялася зверхніх форм народного життя. <...> Сей признак, тотя ціха поверховости, основна черта “галицько-руської культури”, видала письменство без одного реального типу мужицького та попівського, без зображення тих верстов, що репрезентують в Галичині цілий руський нарід» [3, с. 49]. За таких обставин Франкові, на думку рецензента, належить чільне місце в галицько-руській літературі, адже він «реальним розумінням життя стоїть далеко-далеко вище від галицької інтелігенції. Без найменшої помилки можна сказати, що він є перший у нас, що звів літературу на ґрунт реальний і вказав їй нову властиву дорогу». Перевагу над іншими письменниками Франкові, за Є. Левицьким, забезпечує насамперед той факт, що він є соціалістом-теоретиком, отже, вміє добирати для своїх оповідань тему з глибоким суспільним значенням, розуміє життя і відносини народного побуту, і, зрештою, те, що вийшов не з лона галицької інтелігенції, а був селянським сином [3, с. 50].

У рецензії відзначено, що збірка зачіпає найрізноманітніші боки тодішніх порядків; її твори згруповано довкола фактів вагомого суспільного значення, хоча й не всі вони (зокрема, «На дні», «Довбанюк», «Два приятелі») «лучаться в одну органічну цілість з іншими», адже «На дні», наприклад, – «поважна суспільно-психологічна студія», котра «геть-то виходить поза вузькі рамки “образків”». Рецензент виокремив декілька груп творів: 1) ті, що застановляються над економічним становищем селянства («Сам собі винен», «Слимак», «Хлопська комісія»), особливо відзначивши «Хлопську комісію:

«Волосся стає на голові, кров стинається в жилах, серце стискається з досади та жалю. <...> Кілько розбуджених звірських інстинктів, яке варварство і знущання над чоловіком, котрому саме життя не дало в руки іншого фаху, крім злодійства! І читаючи отсе оповідання, приглядаючися тій “хлопській комісії”, ви певно до крайности ображені в вашім почутті гуманности, задрожите перед думкою, що там, у долі по селах, у тих масах широких цивілізація так мало пустила променів!...»;

2) педагогічні оповідання, котрі «вражають незвичайним гумором, великою, в порівнянні до інших образків, вірністю обсервації, докладністю дитинячої психології, в чому, безперечно, видко вплив особистих приключень та споминків, вплив власної школи життя». При цьому І. Франко, за рецензентом, правдиво розкрив ті обставини, за яких формуються думки і почуття сільської дитини, коли навіть найближчі родичі нівелюють її спроби самостійного і критичного мислення [3, с. 76–77];

3) найбільше місця у рецензії Є. Левицького відведено творові з тюремного життя – «На дні». Значення повістки рецензент убачав, по-перше, у розкритті психології деморалізації, «впливаючої з нужди, з понижаючого положення суспільного найбідніших верстов і тюремного життя»; по-друге, у змалюванні суто галицьких порядків, котрі панують у провінційних арештах. Тим-то «На дні» набуває загального, вселюдського значення, сказати б, водночас маючи в собі риси локальні, і є точним образом культурного стану Галичини. Автор рецензії розглядає Франків твір крізь призму тогочасної криміналістики, в лоні якої особливо яскраво виокремилися антропологічна та соціальна школи. Психологізм повістки більшою мірою тяжіє саме до другої школи (хоч Бовдур є й об'єктом фізіологічного аналізу), адже розкриває психологію персонажів з огляду на суспільні проблеми: «В поодиноких типах він [автор. – М. Л.] хоче нам показати вплив тюрми на погляди етичні, моральний стан одиниць», майже всі з яких – убогі, змушені шукати заробітків, «тиняться з місця на місце», через що й стають найімовірнішими кандидатами до в'язничних камер. «Саме їх положення, сама суспільність немов згори назначила їх на нужду, біду і проступки. І вони скорше чи пізніше дістаються на се дно суспільности» [3, с. 110].

На думку Є. Левицького, талант І. Франка виявився в цьому творі з усією силою; процеси деморалізації особистості письменник вивів переконливо, зримо й пластично, з усіма подробицями. Ба більше, він продемонстрував, як тюремна атмосфера «змінює етичні погляди одиниці, змінює цілого чоловіка, витворюючи новий відражуючий тип, крайне здеморалізований, сказати б, олицетворення того огидства і гнилі, що запанували-розсілись в арештантській норі». Такого впливу не позбавлений навіть інтелігентний Андрій Темера, який, хоч і є «світлою картинкою» твору й контрастує з іншими мешканцями в'язниці (насамперед Бовдуrom), та все ж «єсть одно в стані психічнім Андрія, в чому він стає подібний до других замкнених в тюрмі – се той егоїзм, що пригноблює усіх, хто терпить, хто діставсь на того дно суспільности. <...> Ось чому слова й думки Андрія виглядають наче гарні фрази і більше нічого, ось чому вони немов літають десь поза найближчими людьми, так якби порвалася нитка, котра злучила б їх з реальним ґрунтом».

Повістку «На дні» поруч із повістю «Воа constriçtoг» рецензент визнав найкращим твором І. Франка, відзначивши при цьому точність психологічного аналізу, жвавість

викладу, характеристичність виведених типів, ясну й зрозумілу тенденцію. Успіх творові забезпечив і особистий тюремний досвід письменника [3, с. 111, 113–115]. Кілька років опісля, у листі до А. Кримського від 8 серпня 1898 року, І. Франко закинув Є. Левицькому доктринерську апріорність у підході до оцінювання творів зі збірки «В поті чола» [7, т. 50, с. 109].

Одночасно з Є. Левицьким на шпальтах «Зорі» (1891. – № 3, 4) на збірку І. Франка відгукнувся рецензією А. Кримський під псевдонімом Хванько. «Ці оповідання, – писав він, – зовсім не те, що остатні утвори Франка – усякі Граби та Трацькі, які могли би здатися хіба для довшого роману, але окремо зовсім не цікаві: повістки “В поті чола” варті великого пошановку, бо задумані глибоко, порушують важкі, пекучі питання». Твори збірки тісно пов’язані однією гуманістичною ідеєю й виразно ви-прозорюють завдання автора: «під загалом висловлених думок сміливо підпишеться кожна чесна людина, бо Франко виступає тутечки проти того, що дійсно гнобить усіх; промовляє в користь “принижених і ображених”, будь старих, будь малих» [6, с. 56]. Ведучи мову про дитячі оповідання збірки, критик відзначив Франкову точність у зображенні вад тогочасної системи шкільного виховання, де панують сваволя, тиранія над особистістю й над думкою учня. При цьому зазначив, що ці оповідання нагадують твори М. Пом’яловського: «Навряд чи я помилюсь, сказавши, що Пом’яловський мав дійсно вплив на Франка: многі місця нашого знаменитого письменця достоту такі, як в “Очерках бурсы”, а “Малий Мирон” нагадує “Вукола”. Тільки ж Пом’яловський пише з більшим талантом і виразніш; особа його Вукола не має в собі тих помилок психологічних, що Мирон Франка». На думку А. Кримського, Миронові експерименти про те, чим дитина бачить, його досліди з вухами й ротом неспівмірні з віковим статусом персонажа. Окрім того, рецензент віднайшов інтертекстову паралель між Мироном І. Франка й Васильком з оповідання Марка Вовчка «Два сини».

Одним із кращих творів збірки А. Кримський назвав «Лесишину челядь», а «Маніпулянтка», «опроче що важна ідеєю і талановитою психологією Целіни, одзначається ще й великою займаючістю ходу дії». «Взагалі вартність новель Франка становить та обставина, що, коли він торкається тут якого-небудь питання, то саму теорію, з якою багато хто не згодився б зглядом оконечного її ідеалу, він виводить на практичний ґрунт; прихильник соціалізму, він такечки обстає за здійсненням лиш частки, найближчої точки своєї мети, через що однак не перестає бути соціалістом, а тим часом на таку програму мусить пристати усякий поступовець, хоч би був не соціалістом» [6, с. 76].

На кожного, хто терпить, І. Франко споглядав люблячим оком, «в кожному наш славний писатель одшукує “божественну іскру” і ззиває нас на милість до пригноблених». Найбільше ж уваги звертає на економічні питання задля покращання долі простої людини. При цьому він вміє «оповідати дуже ловко, дуже ярко», не намагаючись ідеалізувати персонажів. Часто з творів письменника прозирає ставлення селян до закону як до чогось необов’язкового, «бо мужик зна свій, інший закон»; Франкові селяни часто так критикують існуючі порядки, що їм міг би позаздрити маститий публіцист.

«На дні», за А. Кримським, – одна «з найбільш визначаючихся повісток», в якій письменник талановито змальовує картини пониження людської особи. У ній автор

виявляє себе добрим психологом «в смаці Достоєвського», і його твір здійснює помітний вплив на читача. Однак рецензент відзначив надмір кривавих і бридких сцен, епізодів та деталей твору. «Не конечно стіснятися законами естетики – це так; та й сам предмет вимага часом кривавих сцен. Але Франко іменно любується в їх і подає їх нам надто залюбки. Коли б'ються арештанти та роз'юшують обличчя одно 'дному, то Франкові, очевидно, мало тих поражаяючих, страшених подробиць, які їм намальовано: він ще примушує кров дзюрити на хліб <...>». «Нащо таке надуживання прав реальної школи? – запитував критик. – Ще можна розуміти ті картини цього роду, котрі мають певну ціль, вмовляють в нас огиду до мерзоти і тим можуть чинити добротворний моральний вплив. А у Франка є багато такого, що болізно дратує одні лиш нерви» [6, с. 77].

Твори збірки позначені виразною тенденційністю («він який-небудь життєвий випадок підведе під теорію і дасть своє світло»), в чому рецензент убачає і переваги, й хиби Франкового таланту. З одного боку, перед читачем постають події, свідомо освітлені з потрібних боків, відкривається глибінь людської душі, жахіття страшних сцен тощо; з іншого, усе зображене виходить назагал вселюдським, безнаціональним, космополітичним: на відміну від героїв І. Нечуя-Левицького, «нераз любісінько можна вважати франківського русина і за українця, і за кацапа, і за поляка, і за німця, і за італьяна, – кого хочете!» Адже, зображуючи галицьке життя, він бере з нього лише ті риси, які потрібні йому для втіленні власної ідеї. Тим часом образки з життя «цілком без соціалістичної тенденції» (наприклад, «Лесишина челядь») припали критикові до душі значно більше, оскільки видають достеменно знання народного побуту й селянської душі. А. Кримський відзначив гарну мову творів і пошкодував, що І. Франко «тратить свої сили на дрібні повістки, а не пише довшого суспільного роману. В недовгих новелях, якої б високої ціни вони не були, талант Франка не може розгорнутися в усій повні» [6, с. 77–78].

Збірка «В поті чола» стала об'єктом аналізу й в «Історії літератури руської» О. Огоновського. Хоча книжка й становить собою цілість, та все ж твори «Два приятелі», «Малий Мирон», «Хлопська комісія», «Історія моєї січкарні», «Довбанюк», на думку автора «Історія моєї січкарні», можна вилучити з неї. Найкращими творами визнано «Лесишину челядь» (що її «зобразив автор в напрямі реальнім з закраскою романтичною»), «На дні» та «Маніпулянтку» [5, с. 1023–1024]. При цьому О. Огоновський відзначив немотивованість завершального вчинку Бовдура: «Та коби сеся трагедія скінчилась убійством Темери, то Бовдур у своїм звірячій нестямі явив би ся лиш консеквентним переступником. Аж ось, ні сіло ні пало кається він нараз свого злочину, хоча щойно мочив руки в крові зарізаного Темери. <...> Такий Бовдур, яким автор змалював його до вбійства Темери, не міг опісля каятись свого злочину, – теє тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої, звірячої душі, не могло вже зелектризуватись ніякою катастрофою!» Наявність драстичних сцен «вменшають стійність реального твору» (у цьому О. Огоновський погоджується з А. Кримським), образи Темери й Бовдура здаються рецензентові не цілком природними, та все ж «сей реальний твір потрясає сильно душею читача» [5, с. 1043].

Створивши «Маніпулянтку», І. Франко, на думку О. Огоновського, «став речником емансипації жіноцтва»; цей твір він написав за наперед обдуманим планом, вдало

змодельовавши психологічну студію про жінку-маніпулянтку, котра з важкої життєвої боротьби винесла чисте серце й непорочну душу. Щоправда, автор «Історії» вказав на неприродність окремих ситуацій твору: «В його [Франкових. – М. Л.] повістях рішуча якась подія засновується іноді на нежданій дрібниці, котра якось нескладно в'яжеться з природним розвоєм дії в оповіданні. <...> Та й нігде правди діти, придабашки з найденими листами вважаються застарілими моторами дії в повістях школи романтичної і не можуть тепер вдоволити читача тим, що в оповіданню проявляється неначе *deus ex machina*» [5, с. 1051]. Має рацію сучасний дослідник у тому, що «“філологічна школа” університетського професора небезпідставно має змогу в “Маніпулянтці” вказати на доволі штучний, неприродний розвиток дії, адже розв’язка конфлікту побудована на випадковій деталі, дрібниці, яка могла і не статися, органічно не “впливає” із подійної логіки твору» [4, с. 33].

Хоча повістки «На дні» та «Маніпулянтка» автор написав «з великим артизмом», та талант І. Франка, за О. Огоновським, сильніше виявляється в дрібних оповіданнях, «котрі не суть студіями психологічними, але вважаються неначе фотографіями з життя суспільного (“Трицева шкільна наука”, “Schönschreiben”, “Слимак”, “Добрий заробок”, “Ліси і пасовиська”)). Незважаючи на те, що автор охоплює майже всі сторони «суспільного побуту», твори його збірки навряд чи «дадуться зложити в одну велику картину лихоліття люду русько-українського», – у цьому рецензент погодився з А. Кримським. Полемізуючи з останнім, О. Огоновський відзначив також оригінальність Франкових оповідань, не вбачаючи в них ремінісценцій із творів інших письменників, «хіба що колорит картинки “Лесишина челядь” нагадує подекуди манеру ідилічних оповідань Федьковича» [5, с. 1053].

Як бачимо, усі рецензенти відзначили високу художньо-естетичну вартість Франкової збірки, його новаторство в моделюванні образів, у широті охопленого матеріалу, у стилістичних пошуках, гуманістичне спрямування творів. Водночас вони закинули йому виразну соціалістичну тенденційність (С. Левицький її підтримав, А. Кримський висловлювався дещо скептично), а також перевантаженість творів (особливо «На дні») драстичними деталями й епізодами. Критики мають рацію в тому, що об’єднання творів у більшу художню цілість не завжди підпорядковано єдиному селективному принципіві, не всі вони підпадають під загальну концепцію збірки. Що ж стосується відверто натуралістичних сцен у Франкових творах, то їх наявність, очевидно, детермінувалася естетичними концепціями «наукового», а згодом «ідеального реалізму», котрі (особливо перша) виразно співвідносилися з натуралізмом як літературним спрямуванням з його нахилом до епатування читача, а також самою природою таланту письменника, котрий ніколи не цурався зображення бридкого й потворного, навіть тоді, коли остаточно відійшов від натуралізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Денисюк І. О. Про два типи новели у творчості І. Франка / І. О. Денисюк // Літературознавчі та фольклористичні праці : у 3 т., 4 кн. / І. О. Денисюк. – Львів, 2005. – Т. 2: Франкознавчі дослідження.

2. Драгоманов М. Переднє слово [до збірки І. Франка «В поті чола»] / М. Драгоманов. – Львів, 1890.
3. Левицький Е. В поті чола. Образки з життя робучого люду / Евген Левицький. – Львів, 1890. [Рец.] // Народ. – 1891. – № 3. – 1. II; № 4/5. – 1. III; № 7. – 1. IV.
4. Микитюк В. Іван Франко та Омелян Огоновський : мовчання і діалог / Володимир Микитюк. – Львів, 2000.
5. Огоновський О. Історія літератури руської / О. Огоновський. – Львів, 1893. – Ч. 3. – Від. 2.
6. Хванько А. [Кримський А.]. В поті чола. Образки з життя робучого люду. Львів, 1890. [Рец.] / А. Хванько // Зоря. – 1891. – № 3. – 1 (13). II; № 4. – 15 (27). II.
7. Франко І. Зібрання творів : у 50 томах / І. Франко. – К., 1976–1986.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2012

Прийнята до друку 24.11.2012

«IN THE SWEAT OF BROW»: POETRY, AESTHETICS, RECEPTION

Mykola LEHKYY

*The Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of Franko Studies,
1, Universytets'ka Str., Lviv, Ukraine, 79000,
e-mail: m_lehkyu@bigmir.net*

Aesthetically-artistic features of stories, novels, sketches from I. Franko's miscellany «In the sweat of brow» are reviewed, the problem of authorial selection of works is clarified, the specific artistic features of work-collection as art phenomenon are revealed, the collection's role in the context of writer's creative work is identified, the collection's reception in the criticism of that time is delineated (in the reviews of E. Levytskyu, A. Krymskyu, «The history of rus literature» by O. Ohonovsky).

Key words: collection of artistic works, prose, aesthetically-artistic integrity, story, novel, sketch, reception.

«В ПОТЕ ЛИЦА»: ПОЭТИКА, ЭСТЕТИКА, РЕЦЕПЦИЯ

Микола ЛЕГКИЙ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
Институт франковедения,
ул. Университетская, 1, Львов, Украина, 79000,
e-mail: m_lehkyu@bigmir.net*

В статье рассмотрены художественно-эстетические особенности рассказов, новелл, образков из книжки И. Франко «В поте лица», выяснены вопросы авторской селекции произведений, определены специфические художественные черты книжки как феномена искусства, выяснена её роль в контексте творчества писателя, очерчена рецепция сборника в критике (в рецензиях Е. Левицкого, А. Крымского, в «Истории украинской литературы» О. Огоновского).

Ключевые слова: сборник художественных произведений, проза, художественно-эстетическая целостность, рассказ, новелла, образок, рецепция.